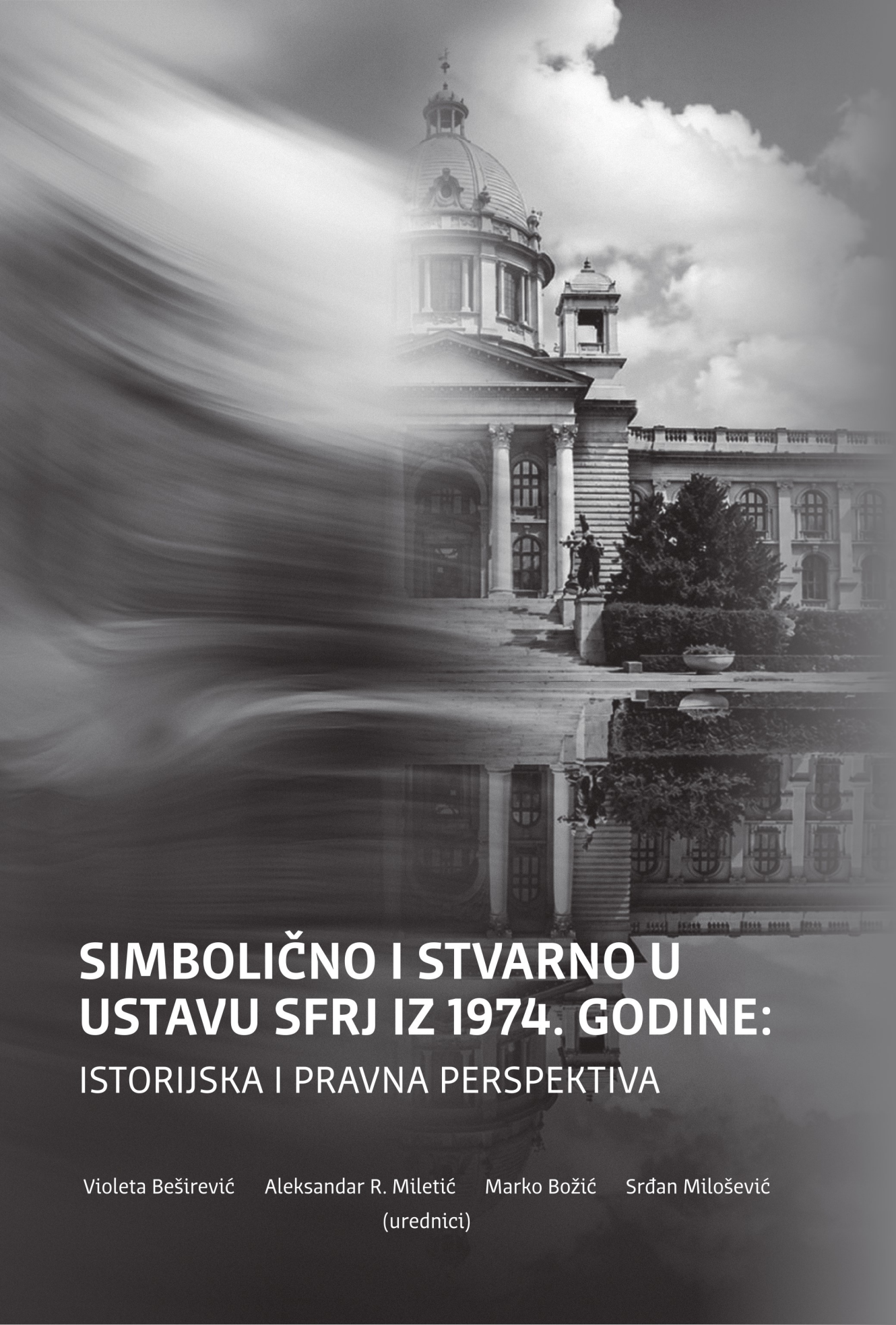

SIMBOLIČNO I STVARNO U USTAVU SFRJ IZ 1974. GODINE: ISTORIJSKA I PRAVNA PERSPEKTIVA

Violeta Beširević Aleksandar R. Miletić Marko Božić Srđan Milošević
(urednici)

**SIMBOLIČNO I STVARNO U USTAVU SFRJ IZ 1974. GODINE:
ISTORIJSKA I PRAVNA PERSPEKTIVA**

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
Edicija „Zbornici radova“ br. 33
PRAVNI FAKULTET UNIVERZITETA UNION U BEOGRADU

Za izdavače

Dr Vladan Jovanović
Prof. dr Vladimir Čolović

Urednici

Prof. dr Violeta Beširević, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu
Dr Aleksandar R. Miletić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Prof. dr Marko Božić, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu
Prof. dr Srđan Milošević, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu

Recenzenti

Dr Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Prof. dr Miomir Matulović, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci
Prof. emeritus dr Sergej Flere, Filozofski fakultet Univerziteta u Mariboru

Redakcijski odbor

Prof. emeritus dr Tibor Varadi, redovni član SANU, Emori Univerzitet Atlanta
i Centralnoevropski Univerzitet, Beč
Prof. dr Dubravka Stojanović, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Violeta Beširević, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu
Dr Petar Dragišić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
Dr Dimitrije Matić, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
MA Petar Mitrović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu (sekretar
redakcije)

Lektura

Biljana Ćirić, za srpski jezik
Ivica Pavlović, za engleski jezik
Ivana Kocavska (Agencija Infoprevodi Beograd), za makedonski jezik

Prelom

Đorđe Sekerezović

Dizajn korica

Ivana Oravec Ankić

ISBN 978-86-7952-080-7
ISBN 978-86-7005-213-0

DOI <https://doi.org/10.31212/ustav1974.2026.33>

Štampanje ove knjige pomoglo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja
i inovacija Republike Srbije.

SIMBOLIČNO I STVARNO U USTAVU SFRJ IZ 1974. GODINE: ISTORIJSKA I PRAVNA PERSPEKTIVA

Violeta Beširević
Aleksandar R. Miletić
Marko Božić
Srđan Milošević
(urednici)

Beograd, 2026.

SADRŽAJ

Uvod

Violeta BEŠIREVIĆ, Aleksandar R. MILETIĆ, Marko BOŽIĆ, Srđan MILOŠEVIĆ Pravnici i istoričari o poslednjem Ustavu SFRJ.....	9
--	---

I Od amandmana do Armagedona

Nenad DIMITRIJEVIĆ Ustav kao instrument ideološkog tvorenja stvarnosti	35
Milivoj BEŠLIN Preko ustavnih amandmana do poslednjeg Ustava: jugoslovenski federalizam (1963–1974)	67
Dragoljub POPOVIĆ The Discourse of the 1974 Constitution of Yugoslavia.....	93
Zoran OKLOPČIĆ O raspadu Jugoslavije s one strane ustavnog predodređenja i narodnog samoopredjeljenja	111
Aleksandar MOLNAR Nasleđe samoupravnog socijalizma. Tradicionalizam aktuelne vlasti u Republici Srbiji i Ustav SFRJ iz 1974	151

II Poslednji Ustav SFRJ očima republika

Husnija KAMBEROVIĆ Između republičke posebnosti i državne cjelovitosti: Bosna i Hercegovina i diskusije o ustavnim promjenama krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina	179
Aleksa KITIĆ Ustav iz 1974. u Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti	197
Božo REPE Slovenci, federalizam i Ustav iz 1974. godine	231
Aleksandar R. MILETIĆ Ustavne promene u SFRJ i srbijanski recentralisti, 1967-1990.....	253

III Tehnologija vlasti

Bogoljub MILOSAVLJEVIĆ

Osnovne odlike sistema organizacije vlasti
po Ustavu SFRJ od 1974. godine i kriza federalnih odnosa.....293

Ana VLADISAVLJEVIĆ

Predsedništvo SFRJ u kvaziskupštinskom
sistemu organizacije vlasti317

Nebojša ŠARKIĆ, Jovana POPOVIĆ

Koncept samoupravnog suda prema
odredbama Ustava iz 1974. godine365

Jelena JERINIĆ

Jugoslovenski samoupravni regioni
u svetlu današnjih evropskih standarda387

IV (Kon)federiranje federacije

Svetomir ŠKARIĆ

Pedeset godina Ustava iz 1974. Retrogradan ustav407

Boris BEGOVIĆ

Ustavna (kon)federalizacija monetarnog
sistema socijalističke Jugoslavije441

Nikola OLBINA

(Kon)federalizacija krivičnog zakonodavstva i ustav iz 1974. godine477

V Istine i zablude

Tamaš KORHEC

Kritička analiza ustavnog okvira zaštite narodnosti
u ustavima SFRJ, SRS, SAPV i SAPK iz 1974. godine495

Marijana PAJVANČIĆ

Ljudska prava u ustavu iz 1974. godine
– sadržaj, garancije i ograničenja.....515

Violeta BEŠIREVIĆ¹
Aleksandar R. MILETIĆ²
Marko BOŽIĆ³
Srđan MILOŠEVIĆ⁴

PRAVNICI I ISTORIČARI O POSLEDNJEM USTAVU SFRJ

Zbornik koji je pred vama poziva na još jedno čitanje i razumevanje poslednjeg ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Taj se ustav može čitati iz više perspektiva: iz perspektive alternativnog demokratskog ustava, nacionalne tradicije, slobode, jednakosti ili pravde. Bez obzira na perspektivu, treba imati u vidu da je svaki ustav, pa i Ustav SFRJ iz 1974, u neraskidivoj vezi sa idejom koja daje legitimitet političkom sistemu u kojem ustav funkcioniše. U principu postoje dva izvora tog legitimiteta: (1) apsolutna istina koja prethodi ustavu i u odnosu na koju je ustav u podređenom položaju; i (2) konsenzus (pristanak), kojem prethodi poštovanje individualne volje i pluralizma.⁵ Iako se legitimnost državne vlasti u SFRJ nesumnjivo bazirala na apsolutnoj istini a ne na pristanku, Ustav SFRJ iz 1974. godine skoro da nije po tome zabeležen u ustavnoj istoriji, već po tome što je bio poslednji ustav te države, neretko uz implikaciju da su upravo rešenja iz tog Ustava vodila u raspad Jugoslavije.

Ako bismo početak pedesetih godina opredelili kao početnu godinu izgradnje sistema jugoslovenskog socijalističkog samoupravljanja koji je svoju razvijenu fazu doživeo početkom sedamdesetih godina (što je prigodno odabrana hronološka tačka oko koje se grupišu ključne ustavne promene koje će

-
- 1 Redovna profesorka, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu; pridružena naučna saradnica Instituta za demokratiju Centralnoevropskog univerziteta u Beču, email: violeta.besirevic@pravnifakultet.edu.rs i besirevv@ceu.edu; ORCID iD 0000-0001-9452-5630
 - 2 Viši naučni saradnik, Institut za noviju istoriju Srbije u Beogradu, email: aleksandar.r.miletic@inis.bg.ac.rs i armiletic@gmail.com; ORCID iD 0000-0002-0955-1488
 - 3 Redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, email: marko.bozic@pravnifakultet.edu.rs; ORCID iD 0000-0002-3702-8117
 - 4 Vanredni profesor, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, email: srdjan.milosevic@pravnifakultet.edu.rs; ORCID iD 0000-0002-2572-8773
 - 5 Grimm, D., Types of Constitutions, u: Michel Rosenfeld and Andrés Sajó, (ed.), 2012, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford, Oxford University Press, p. 114.

biti zaokružene usvajanjem Ustava iz 1974. godine) onda govorimo o dve decenije izgradnje potpuno novog, u dotadašnjoj svetskoj istoriji nepoznatog sistema, koji je do 1974. godine proizveo čak četiri utemeljujuća akta, odnosno četiri ustava. Ovako dinamičan ustavni razvitak Edvard Kardelj je 1973. godine objašnjavao na sledeći način: "Glavni uzroci relativno čestih ustavnih promena kod nas jesu dinamizam naše revolucije i karakter našeg Ustava. Naše društvo, kao samoupravno socijalističko društvo, tek je na početku svoga konstituisanja i razvoja, pa je zbog toga još uvek u intenzivnom rastu, kroz živo revolucionarno previranje. Zato mu – kao mladom biću u razvoju – 'odela brzo postaju tesna'".⁶

Ipak, u slučaju ustavnih promena koje su dovele do Ustava SFRJ iz 1974. godine ovo naizgled samorazumljivo objašnjenje nije bilo celovito, nije odražavalo realnost u celini. Naime, iako su sasvim izvesno „dinamizam revolucije” i originalnost poretka mogli da predstavljaju katalizatore ustavnih promena, postojali su i drugi, moglo bi se reći – zabrinjavajući razlozi. Tako je Leon Geršković još 1967. godine isticao kao zadatak ustavne komisije Narodne skupštine SFRJ, čiji je član bio, „da prvenstveno istakne probleme koji su se pojavili u vezi sa ostvarivanjem Ustava (iz 1963. godine – prim. ur.) s obzirom da Ustav nije u celini priimenjen, a i zato što izvesne odredbe Ustava nisu do kraja dorečene ili su postavljene tako da su pojedine odredbe Ustava u suprotnosti sa njegovim osnovnim načelima”⁷ Međutim, budući da je i novi ustavni tekst objektivno bio bremenit svojevrsnim programskim karakterom – uprkos tezama da zapravo odslikava realnost socijalističkog samoupravnog sistema – zadatak je i ovog pokušaja njegove akademske analize da ukaže na razmere, karakter i razloge raskoraka između proklamovanog i ostvarenog, programskog i realizovanog, rečju – simboličkog i stvarnog.

Kratkog veka, a dugog odjeka Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974. se i danas smatra najkontroverznijim aktom u istoriji jugoslovenske ustavnosti koji ne prestaje da privlači pažnju i suprotstavlja mišljenja stručne i šire javnosti. Pored usko pravnih pitanja iz domena konstitucionalne teorije i prakse, polemike su od samog početka obuhvatale i njegove šire društveno-političke, ekonomske, etnonacionalne i identitetske implikacije. U tom pogledu, uočljiva je trajna nesrazmera između mobilizacije naučno-stručne i javne sfere u Srbiji i u drugim delovima (post)jugoslovenskog prostora. Već u periodu između 1967. i 1971. godine, tokom usvajanja ustav-

6 Kardelj, E., 1980, *Socijalizam i demokracija*, Zagreb, Globus, str. 385.

7 [Diskusija Leona Gerškovića], "Beleška o sednici Interne komisije za ustavna pitanja i izborni sistem održanoj 5. jula 1967. godine", Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna skupština 160) – 3921 – str. 2.

nih amandmana koji su anticipirali donošenje novog ustava, profesori Pravnog fakulteta u Beogradu, zajedno sa delovima republičke partijske nomenklature, javno su istupali protiv pojedinih rešenja koja su 1974. uneta i u tekst ustava. Nemirenje sa ustavnim rešenjima u Srbiji apostrofirala je tzv. *Plava knjiga* koja se pojavila 1977, a neslaganje sa temeljnim određenjima Ustava iz 1974. bilo je stalno prisutno u javnim nastupima Draže Markovića i Ivana Stambolića, a kasnije i autora Memoranduma SANU, većine srpskih kritičkih intelektualaca, kao i režima Slobodana Miloševića. U vreme takozvane antibirokratske revolucije, amandmani na Ustav Republike Srbije iz marta 1989. kojim je narušena krhka arhitektonika Ustava iz 1974. isticani su kao akt konačne političke i ekonomske emancipacije SR Srbije⁸.

Nedavna 50. godišnjica donošenja Ustava iz 1974. pokazuje istovetno odsustvo kritičke distance i sličnu nesrazmeru interesovanja za ovaj događaj u Srbiji i u ostatku bivše Jugoslavije⁹. U kontekstu akademske zajednice, treba primetiti da su upravo u Beogradu povodom pomenute godišnjice bila organizovana dva naučna skupa. Pored konferencije koju je organizovao Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, čiji će naučni rezultati biti predstavljeni u ovom zborniku, naučni skup organizovao je i Institut za političke studije iz Beograda. Dakle, i pola veka nakon donošenja, Ustav iz 1974. godine i dalje zauzima istaknuto mesto u javnom diskursu u Srbiji, gde mu se, neretko teleološki, pripisuje odgovornost za raspad jugoslovenske države i neuspeh srpskog nacionalnog projekta krajem dvadesetog veka. Bilo da je reč o racionalno utemeljenim kritikama njegovih institucionalno-pravnih rešenja ili o interpretacijama zasnovanim na teorijama zavere i narativima kolektivne vik-

8 Videti priloge A. R. Miletića, A. Kitića, M. Bešlina i H. Kamberovića u ovom zborniku. Za pravni status autonomnih pokrajina na osnovu Ustava iz 1974, v. Bešlin M., 2017, „Vojvodina in Yugoslavia: The struggle for the autonomy”, u: Wolfgang Hoepken i drugi (ur.), 2017, *Yugoslavia from a Historical Perspective*, Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, pp. 295-345; Kamberović, H., Bešlin, M., Miletić A. R., Prekić A., “Odnosi jugoslovenskih republika i pokrajina”, u: Latinka Perović (ur.), 2021, *Jugoslavija: Poglavlje 1980-1991*, Beograd, Helsinški odbor, pp. 311-373; Bjelica, S., Vojvodina i Ustav iz 1974: od autonomije unutar Republike Srbije do konstituensa jugoslovenske federacije, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 153 (2015), br. 4, str. 725-738; Димић, Љ., 2001, *Историја српске државности књ. 3: Србија у Југославији*, Нови Сад, САНУ огранак НС, „Беседа“, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа Мића Carević, “Evolucija shvatanja i razvoja autonomije u Jugoslaviji”, u Jovičić M. (ur.), *Federacija i federalizam*, Gradina: Niš, 1987, str. 349-359; Kurteš Salju, “Evolucija principa autonomije u Jugoslaviji”, u Ibid., str. 360-369; Bešlin, M., Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963-1974) u Manojlović Pintar, O. (ur.), 2011, *Tito-Videnja i tumačenja*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, str. 58-85.

9 Videti prilog Z. Oklopčića u ovom zborniku.

timizacije, obrasci frustracije ostaju trajno prisutni, podjednako karakteristični za savremeni trenutak kao i za političko-intelektualne rasprave sedamdesetih i osamdesetih godina. Veliki narativ Srbije, doduše, kao i bilo koji drugi nekritički narativ ne preispituje svoje polazišne, tj. unapred zadate koordinate mišljenja. Pitanje, da li se SFRJ raspala zbog Ustava iz 1974. ili zbog onih koji su prvi počeli da dovode u pitanje njegove odredbe se u toj ezoteriji ne postavlja. S druge strane, u Hrvatskoj i Sloveniji Ustav iz 1974. se na sličan nekritički i pojednostavljajući način uzima kao institucionalna prethodnica zadobijene nezavisnosti¹⁰. Često tek iz prostorno udaljene, globalne akademske produkcije izvan regiona dobijamo manje pristrasan uvid u širi kontekst i složenost uzročno-posledičnih odnosa koji dovode u vezu odredbe Ustava iz 1974. sa raspadom SFRJ¹¹.

Ono što se čini nespornim je da ideološko-vrednosni supstrat na kojem počinjavaju norme i principi Ustava iz 1974, kao i specifičan jezik i diskurzivni registar ustavnih formulacija, konstituišu takav ustavnopravni i istorijski kuriozitet da zahtevaju analitičko razmatranje po sebi, i izvan i mimo redukcionističkih interpretacija koje u srpskom javnom prostoru dominantno insistiraju na pitanjima ekonomske eksploatacije uže Srbije i političko-pravnog fragmentiranja srpskog nacionalnog korpusa u jugoslovenskom okviru. Izmičući tim fiksacijama valja podsetiti da su Ustavom iz 1974. godine principi radničkog samoupravljanja normativno zaokruženi i konsekventno afirmisani, čime je kroz podruštvljavanje državno-političkih odnosa realizovan jedan od najširih i najsmelijih eksperimenata uslovno rečeno participativne demokratije.¹²

10 Ibid.

11 Među najuticajnijim istorijsko-pravnim studijama u kojima je razmatrana primena odredbi Ustava iz 1974. godine, kao i njihov eventualni uticaj na raspad zemlje, posebno se izdvajaju radovi Sabrine P. Ramet, Džona Lampea, Suzan Vudvord, Roberta Hajdena i Džordža A. Potsa, v. Ramet, S. P., 1992, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991*, Bloomington, Indiana University Press; Ibid., 2005, *The Three Yugoslavias: State Building and Legitimation*, Bloomington, Indiana University Press; Ibid., 2002, *Balkan Babel: The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Boulder, CO, Westview Press; Lampe, J. R., 1996, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge/New York: Cambridge University Press; Woodward, S. L., 1995, *Balkan tragedy: chaos and dissolution after the Cold War*, Washington, D.C., Brookings Institution; Hayden, R. M., *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*, Ann Arbor, University of Michigan Press; Potts, G. A., 1996, *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*, Lanham – London, University Press of America.

12 O samoupravljanju u Jugoslaviji, v. Rusinow, D., 1978, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, Berkeley: University of California Press. O fenomenu participativne demokratije v.

Vredi istaći i to da je katalog prava i sloboda sadržan u ovom ustavnom dokumentu u izvesnom smislu važan za opštu ustavnu istoriju. Iako je podelio državljane SFRJ na radne ljude i građane, pri čemu je samo prva kategorija mogla da uživa proklamovana prava i slobode ali ne i druga,¹³ Ustav SFRJ iz 1974. je među prvim ustavima na svetu koji je konstitucionalizovao zaštitu i unapređenja čovekove životne sredine i slobodu rađanja koja, po nekima, uključuje i pravo na abortus. Tako su, Ustav Švedske, takođe iz 1974. godine i Ustav SFRJ iz 1974. bili prvi ustavi u kojima je zaštita životne sredine podignuta na ustavni nivo.¹⁴

Sloboda odlučivanja o rađanju, bila je takođe izričito normirana Ustavom SFRJ iz 1974. godine,¹⁵ ali je njena veza sa pravom na abortus, po kojoj se ona često ističe kao prva ustavna norma koja je konstitucionalizovala to pravo, jedinstvena. Naime, danas je u teoriji sporno pitanje da li je pravo na abortus sredstvo za planiranje porodice, odnosno da li je sadržano u ustavnoj garanciji o slobodi odlučivanja o rađanju. Po jednom shvatanju, pravo na planiranje porodice ne uključuje pravo na prekid neželjene trudnoće. Dostupnost abortusa nije sredstvo za planiranje porodice, već je prema članu 16. UN Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, obaveza države uključena u koncept regulisanja fertiliteta tj. plodnosti.¹⁶ Ovome u prilog ide i stav Svetske zdravstvene organizacije shodno kojem se abortus ne smatra sredstvom za planiranje porodice, za razliku od različitih vidova kontracepcije ili sterilizacije.¹⁷ S druge strane, još je 1985. godine istaknuto na konferenciji Ujedinjenih nacija o Dekadi žena, da se abortus ne može odvojiti od planiranja porodice i zaštite individualnog prava na reproduktivnu slobodu koja mora uključivati pristup abortusu.¹⁸ Iako su u teoriji, ali i u relevantnim međunarodnim dokumentima, usvojeni oprečni stavovi o tome da li sloboda rađanja, koja obuhva-

Pateman C., 1970, *Participation and Democratic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.

13 Dimitrijević, V., (ur.), 2001, *Ljudska prava u Jugoslaviji 2000*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, str. 18.

14 V. Araujo, R., Koessler, L., The Rise of the Constitutional Protection of Future Generations, LPP Working Paper No. 7-2021, p. 16; Gellers, J. C., 2015, Explaining the emergence of constitutional environmental rights: global quantitative analysis. *Journal of Human Rights and the Environment*, 6(1), 75-6.

15 V. prilog M. Pajvančić u ovom zborniku.

16 V. u Beširević. V et al., Ustavno pravo, u pripremi.

17 V. u Family planning/contraception methods, 3 jul 2009, *World Health Organization*, do (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/family-planning-contraception> 2nd April 2026).

18 Hernandez, B. E., 1991, To Bear or Not to Bear: Reproductive Freedom as an International Human Right, *Brooklyn Journal of International Law*, vol. 17 no. 2, 1991, p. 311.

ta i pravo na planiranje porodice, uključuje i pravo na abortus, konstitucionalizacija ove slobode nesumnjivo je od velikog značaja, imajući u vidu da ovakva ustavna garancija zabranjuje mešanje države u donošenje odluke o rađanju odnosno ne rađanju, nametanjem prinudnih abortusa, prinudne sterilizacije ili obaveze rađanja.¹⁹

I dok je Francuska prva država koja je usvojila izričitu ustavnu garanciju o pravu na abortus i to tek 2024. godine,²⁰ SFRJ je bila prva država koja je implicitno konstitucionalizovala to pravo u okviru slobode o rađanju sadržanoj u članu 191. Ustava iz 1974. godine. To se vidi iz pripremnih radova koji su prethodili usvajanju ovog ustava, u kojima su oni, koji su na tome radili, izričito navodili da je smisao uvođenja takve odredbe u ustavni tekst ustavna garancija prethodno već legalizovanog abortusa,²¹ kao i iz jednog od stručnih komentara Ustava iz 1974. u kojem je navedeno da „posledica te ustavne odredbe u osnovi menja režim prekida trudnoće u našoj zemlji koji je važio do donošenja Ustava [...] prekid trudnoće dozvoljavao se samo iz zdravstvenih i socijalnih razloga, dok se po stavu 2. to pravo ograničava samo ako je u interesu zaštite zdravlja.”²²

Treba ukazati da su i prokaženi mehanizmi usaglašavanja odluka između republika i pokrajina, uključujući tu i institut manjinskog veta predviđen Ustavom iz 1974. godine, u određenoj meri korespondirali sa tada savremenom i veoma uticajnom teorijskom koncepcijom konsocijacije tj. konsenzualne demokratije Arenta Lajpharta. Ova strategija vršenja vlasti kojom se negira većinski princip, smatra se naročito primerenim za društva izražene etno-religijske ili političke heterogenosti, kakvo je nesumnjivo bilo jugoslovensko. Neke elemente predloženog društvenog i političkog konsenzusa u donošenju odluka u ovom tipu vlade kao npr. belgijskog modela jezičkog pariteta u sastavu izvršne vlasti ili tzv. manjinskog veta koji postoji u ovoj državi i Švajcarskoj nalazimo i u jugoslovenskim ustavnim principima.²³ Lajphartov

19 V. Eriksson, M. K., 1999, *Reproductive Freedom, In the Context of International Human Rights and Humanitarian Law*, Leiden, Brill (e-book 2021).

20 „Un an de constitutionnalisation de l’IVG : un tournant historique pour les droits des femmes“, *Gouvernement* 7. mart 2025, (<https://www.info.gouv.fr/actualite/un-an-de-constitutionnalisation-de-livg-un-tournant-historique-pour-les-droits-des-femmes> 5. decembra 2025)

21 Stenografske beleške sa sednice Komisije za pripremu Predloga ustava SFRJ, održane 11. XI 1973. Godine, u: AJ, 160, 3927.

22 Zečević, M. (ur.), 1978, *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Stručno objašnjenje*, 2. izd., Beograd, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka-Beograd, Novinsko-izdavačko i grafičko preduzeće „Privredni pregled“- Beograd, str. 358-359.

23 Lijphart, A., 1977, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, New Haven, CT: Yale University Press; Ibid., 1984, *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consen-*

model konsensualne vladavine odgovara liberalno-demokratskom tipu države, ali ono što u njegovom modelu podrazumeva uspostavljanje konsenzusa u okvirima široke koalicije partija, može se uz brojne ograde primeniti i na konsenzualni način donošenja odluka po Ustavu iz 1974, iako je on funkcionisao u autoritarnom sistemu.

Svojevrсна opsesija jugoslovenskih komunista bilo je nacionalno pitanje, a specifično rešenje tog pitanja u Ustavu iz 1974. godine ostalo je kao njegovo najviše isticano, komentarisano i, zavisno od stajne tačke – osporavano ili hvaljeno nasleđe. Ustav iz 1974. godine reafirmisao je ideju republika kao nacionalnih država, uz specifičnost situacije u Bosni i Hercegovini. Ali platforma bratstva i jedinstva kao i dotadašnji ustavni razvitak uslovili su da ustavno-identitetska određenja republika kao država budu utemeljena ne samo na faktičkoj etno-nacionalnoj većini, već i na ideji ravnopravnosti svih naroda i narodnosti koje žive na teritoriji konkretne republike. Time je njihov karakter kao nacionalnih država dopunjen “klauzulom ravnopravnosti” većinske i ne-većinskih etničkih zajednica i, osim deklarativnog, identitetskog i simboličkog, nije mogao imati konkretno ustavnopravno dejstvo. Zapravo, republike su bile pretežno nacionalne države pojedinačnih jugoslovenskih naroda, uz manje ili više značajno prisustvo drugih naroda i narodnosti, koji su kao etno-nacionalni kolektiviteti ravnoparvno sa većinskim narodom participitali kao titulari državnosti svake republike. Ovakva rešenja predstavljala su sintezu iskustva ratnog i posleratnog razvitka međunacionalnih odnosa.

Koncept federacije sa izrazito konfederalnim elementima u izvršnoj, zakonodavnoj i monetarnoj sferi kao i netipičan nepravnički jezik ustavnih odredbi predstavljaju svojevršni uporedno-pravni kuriozitet na institucionalnom i diskurzivnom nivou²⁴. U celini posmatrano, reč je o skupu ustavnih pro-

sus Government in Twenty-One Countries, New Haven, CT & London: Yale University Press.

24 V. priloge B. Begovića, N. Olbina, D. Popovića, A. Molnara, S. Škarića, A. Vladislavljević i B. Milosavljevića u ovom zborniku. O konfederalnim elementima u Ustavu iz 1974 se pisalo još za vreme njegovog trajanja, v. Jovičić, M., “Elementi konfederalizma u jugoslovenskom federalnom uređenju”, u Jovičić, *Federacija i federalizam*, str. 157-167; Mirić J., 1984, *Sistem i kriza: prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije*, Zagreb, Cekade. Jedan od najnovijih radova koji se bavi tim pitanjem potpisuje Goran Marković, v. Marković G., Ustav SFRJ od 1974 – (kon)federalizacija saveznih institucija?, u Čeranić, D. i drugi (urednici), 2025, *Pravo između zaštite i zloupotrebe I tom*, Istočno Sarajevo: Pravni fakultet. Karlo Basta osporava dominantno tumačenje koje insistira na nužno etno-teritorijalnom konceptu federalizma. On smatra da su na primeru Jugoslavije značajnu ulogu imali i neetnički politički činioци — pre svega antietatiistička ideologija centralnog rukovodstva, koja je omogućila razmah republičkim akterima koji su federalnu državu transformisali u konfederaciju, v. Basta, K., 2010, Non-ethnic Origins of Ethnofederal Institutions: The Case of Yugoslavia, *Nationalism and Ethnic Politics*, 16(1), pp. 92–110. S druge strane

klamacija koje u komparativnopravnoj perspektivi nesumnjivo predstavljaju izuzetak, često oscilujući na granici između normativne utopije i realnih kapaciteta društva i države²⁵. Upravo u toj tenziji između deklarativnog i empirijskog leži njihova posebna analitička vrednost, koja ovu materiju čini naročito relevantnom za dalja istraživanja²⁶. Bez obzira da li afirmativan ili kritički, interes za istraživačko poniranje u materiju ovog ustava postoji i to od potpuno nesavremenih ideoloških i institucionalnih koncepcija jugoslovenskog socijalizma, pa do nekih trenutnih pitanja sadašnjice, kao što je recimo aktuelno preispitivanje donošenja odluka u Evropskoj Uniji konsenzusom, institucionalne podloge regionalnog povezivanja ili uvek aktuelnog pitanja osnovnih ljudskih prava i kolektivnih prava pripadnika manjinskih zajednica, uključujući tu i pravo na samoopredeljenje²⁷.

S obzirom na složenost materije Ustava iz 1974, pristupanje analizi odredbi i efekta primene ovog ustava nesumnjivo iziskuje interdisciplinarni pristup, pa ipak, pravna i istorijska nauka do sada nisu uložile združeni napor

Mitja Žagar sugerise da jugoslovenski primer potvrđuje da etnička raznolikost društva ne predstavlja nužno preduslov neuspeha federativne forme uređenja. On, naime, konstatuje da je bivša Jugoslavija dugo vremena važila za primer uspešnog upravljanja međuetničkim odnosima. Etnička složenost nije dovoljan razlog za neuspeh federalnog uređenja države već treba uzeti u obzir i političke, institucionalne ili ideološke faktore, v. Žagar, M., "The Collapse of the Yugoslav Federation and the Viability of Asymmetrical Federalism", in Ortino, S., Žagar M., i Mastny V., (ur.), 2005, *The Changing Faces of Federalism: Institutional Reconfiguration in Europe from East to West*, Manchester, Manchester University Press, Manchester, pp. 107-133.

25 V. priloge D. Popovića i N. Dimitrijevića u ovom zborniku.

26 V. priloge A. Molnara N. Šarkića i J. Popović u ovom zborniku.

27 V. priloge B. Repea, Z. Oklopčića, T. Korheca, J. Jerinić i M. Pajvančić u ovom zborniku. Odličan primer uporedno-pravne analize ustavnog uređenja SFRJ i EU demonstriran je u radu Mateja Aćeta, v. Accetto M., 2007, *On Law and Politics in the Federal Balance: Lessons from Yugoslavia*, *Review of Central and East European Law* (online edition). Monografija Pitera Radana je i dalje nezaobilazni reference-point u razmatranju problematike samoopredeljenja po Ustavu iz 1974, v. Radan, P., 2001, *The Break-Up of Yugoslavia and International Law*, London, Routledge. Rad Vojina Dimitrijevića osvetljava ulogu Ustava iz 1974 u raspadu SFRJ, v. Dimitrijević, V., 1994, *The 1974 Constitution as a Factor in the Collapse of Yugoslavia or as a Sign of Decaying Totalitarianism*, EUI Working Paper RSC No. 94/9, Florence: European University Institute. Za komparativni aspekt ove problematike v. Seroka, J., "The Demise of Socialist Federations: Developmental Effects and Institutional Flaws of the Soviet Union, Yugoslavia, and Czechoslovakia", in Heinemann-Grüder, A. (ed.), 2002, *Federalism Doomed?: European Federalism Between Integration and Separation*, New York, Berghahn Books, pp. 103-115. A u kontekstu delovanja i donošenja odluka Ustavnog suda Jugoslavije, v. Miletić, A. R., Arbitarni konstitucionalizam: Ustavni sud Jugoslavije, 1989-1991, u Perović L., (ur.), 2021, *Jugoslavija: Poglavlje 1980-1991*, Beograd. Helsinški odbor, str. 239-255.

u cilju celovitog sagledavanja teorijskih, sadržinskih i funkcionalnih pitanja ovog ustava i njegovog društveno-istorijskog konteksta. Pola veka od njegovog donošenja pružila su povod naučnom skupu *Simbolično i stvarno u ustavu SFRJ iz 1974. godine: istorijska i pravna perspektiva* koji je u organizaciji Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu i Muzeja Jugoslavije, održan 21. i 22. maja 2024. godine, okupivši u sedam panela istraživače iz pravne i istorijske nauke sa prostora bivše Jugoslavije. Prvi od sedam, *Od amandmana do Armagedona*, obradio je unutrašnje, pre svega ideološke kontradiktornosti poretka koji se na ovom ustavu temeljio, polazeći od istorijske geneze i amandmana 1967-1971, a zaključno sa kontroverzom oko koje se i danas lome koplja – priznanjem prava naroda na samoopredeljenje.

Drugi panel *Ideologija i ustav*, osvrnuo se na opšte mesto o neprimejenoj dužini i složenoj dikciji ovog ustavnog teksta, nudeći različite mogućnosti njegovog ideološkog čitanja. Treći i četvrti panel, *Jugoslavija očima republika*, ukrstili su različita republička i pokrajinska gledišta o zajedničkom ustavu, osvrćući se ne samo na način na koji je on svojevremeno bio doživljavan od Vardara pa do Triglava, već i na savremenu kulturu sećanja. Peti panel, *Tehnologija vlasti*, obuhvatio je izlaganja koja su se bavila specifičnošću u organizaciji izvršne – kolektivni predsednik države, i sudske vlasti – samoupravno pravosuđe, te podelom nadležnosti između različitih nivoa zakonodavne vlasti, i to kroz kritiku predviđenog federativnog modela i mogućnost regionalizacije koju je ustav ostavio. Šesti panel, *Ljudska prava između istine i zablude*, postavio je ključno pitanje liberalno-demokratske ustavnosti u perspektivu one socijalističke, s posebnim fokusom na zaštitu osetljivih grupa, ženska prava i položaj manjina. Konačno, sedmi panel, *Konfederiranje federacije*, uzeo je u zadatak da presipita novu podelu nadležnosti po vertikalni – i to pre svega na primerima organizovanja monetarnog sistema, odnosa crkva i države, te krivičnog zakonodavstva, složene jugoslovenske socijalističke države.

U procesu pripreme zbornika za štampu uspostavljena je saradnja između Pravnog fakulteta Univerziteta Union i Instituta za noviju istoriju Srbije, čime je izdavački projekat dobio zaokružen pravno-istorijski karakter, kako u pogledu institucionalnog okvira, tako i u sastavu saradnika uključenih u njegovu pripremu i uređivanje. Zbornik koji predajemo čitaocima okuplja osamnaest priloga proisteklih iz konferencijskih izlaganja, raspoređenih prema logici koja u velikoj meri prati organizaciju panela sa pomenutog naučnog skupa. U prvom delu, *Od amandmana do Armagedona*, mesta su našli tekstovi koji se bave istorijskim i ideološkim zaledem Ustava, pokušavajući da zatvore pitanja njegovog čitanja i tumačenja, ali i otvore ona koja se tiču njegovog nasleđa. Prvi među ovim priložima, *Ustav kao instrument ideološkog tvorenja stvarno-*

sti, Nenada Dimitrijevića bavi se problemom političkog legitimiteta ovog akta kao dovršenja jugoslovenske socijalističke ustavne istorije. Prateći dinamiku osnovnih vrednosnih principa jugoslovenskog socijalizma, odnosno načine na koji su ti principi bili integrisani u ustavne tekstove, autor opisuje nape-
tost koja je kroz celu istoriju nove Jugoslavije pratila odnos tri koncepta: soci-
jalizma, države i nacije.

U tom smislu, Dimitrijević ističe da je ustav iz 1974. predvideo da se radničko-klasna suverenost ostvaruje u okvirima nacionalnih država – jugo-
slovenskim federalnim jedinicama, kao najvišim vertikalnim nivoima vlasti
do kojih je dopiralo socijalističko samoupravljanje. Na ovu ograničenost do-
meta samoupravljanja ukazivalo je i postojanje posebnih veća udruženog rada
u opštinama, republikama i pokrajinama, koje, međutim, nije postojalo i na
saveznom nivou. Drugim rečima, prema Dimitrijeviću, Jugoslavija je u svo-
joj poslednjoj fazi funkcionisala kao ugovorni savez osam socijalističkih reži-
ma koji su se zasnivali ne (samo) na ideološkom primatu socijalizma, već pre
svega isticanju sopstvene nacionalne samobitnosti. U uslovima kontinuirane
krize i slabljenja legitimacijskog kapaciteta socijalističke ideologije, nacio-
nalizam je postepeno preuzimao ulogu sistemskog osnova zajednice, što je za
praktičnu posledicu imalo homogenizaciju jugoslovenskih nacija unutar re-
publičkih granica.

Rad Milivoja Bešlina *Preko ustavnih amandmana do poslednjeg Usta-
va: jugoslovenski federalizam (1963–1974)* analizira dugotrajan proces transfor-
macije jugoslovenskog federalizma, okončan donošenjem Ustava iz 1974. go-
dine, s posebnim osvrtom na položaj Srbije. Polazeći od geneze federalizma,
autor ističe da su njegovi temeljni principi oblikovani tokom Drugog svetskog
rata u okviru antifašističke borbe i revolucionarne transformacije društva, te
institucionalizovani odlukama AVNOJ-a i Ustavom iz 1946. godine. Iako je fe-
deracija formalno uspostavljena, posleratni razvoj obeležila je snažna centrali-
zacija, uslovljena ideološkim uticajem sovjetskog modela i političko-bezbed-
nosnim okolnostima. Prelomnu tačku predstavlja Ustav iz 1963. godine, koji
autor tumači kao kompromis između centralističkih i federalističkih tenden-
cija. Njime je inaugurisan koncept samoupravnog socijalizma i naznačeno ja-
čanje republičkih nadležnosti, bez potpune razgradnje centralizma. Dalje re-
forme podstaknute su privrednom reformom iz 1965. i političkim promenama
nakon Brionskog plenuma 1966, čime je otvoren proces dublje decentralizaci-
je. Centralni deo rada posvećen je analizi ustavnih amandmana iz 1967, 1968.
i 1971. godine, koji su postupno transformisali federaciju. Ovim promenama
ojačana je državnost republika, afirmisana autonomija pokrajina i uvedeni me-
hanizmi konsenzualnog odlučivanja, čime je Jugoslavija preoblikovana u slo-

ženu sporazumno zajednicu. Naročiti značaj posvećen je ulozi Edvarda Kardelja u kreiranju ovih koncepcija. Autor razmatra i divergentna stanovišta u Srbiji, između reformskih i nacionalističkih interpretacija. Zaključno, pokazuje se da su amandmani iz 1967–1971. predstavljali ključnu fazu u evoluciji federalizma, čiji su principi inkorporirani u Ustav iz 1974. godine, zaokružujući model decentralizovane, ali napete višenacionalne zajednice.

U prilogu, *The Discourse of the 1974 Constitution of Yugoslavia*, Dragoljub Popović sebi stavlja u zadatak da pokaže kako se jezik ustava razlikovao od govornog jezika u svakodnevnoj upotrebi, povlačeći paralele sa Orvelovim distopijom « Hiljadu devet stotina osamdeset četvrta », i *novogovorom* koji je autor ovog romana konstruisao polazeći od iskustva sa iskvaranim engleskim jezikom koji su koristili političari. Ovaj politički jezik, odlikovao se opširnošću u izrazu, rečima bez istinskog značenja i nedostatkom konkretnog izražavanja, a sve u cilju odbrane neodbranjivih političkih teza i programa. Iste osobine jezika autor nalazi i u jugoslovenskom Ustavu iz 1974. godine koji detaljno analizira s osloncem na brojne i ilustrativne primere. Popović u ovom, socijalističkom *novogovoru* ne prepoznaje samo nove, do tad nepoznate pojmove, već i diskurzivni manir da se pojedine reči svakodnevnog govornog jezika zamjenjuju čitavim rečenicama, te brojne dvosmislenosti, kao i jedan inflatorni stil. Pritom, Popović se u svom radu ne ograničava samo na deskripciju ustavnog *novogovora* već pokušava i da ga racionalizuje, odnosno opredeli njegovu funkciju: prikrivanje autoritarne prirode režima koji se na njemu temeljio. Razmetljiv i opširan izraz ustava iz 1974, poentira Popović, onemogućavao je svaku egzegezu koja bi razgolitila neliberalni i nedemokratski karakter ustavnog teksta iz 1974. U tom smislu, autor posebno ističe refleksije ovog diskursa koje se daju prepoznati ne samo u ondašnjoj doktrini, već i nastavi ustavnog prava u funkciji postizanja iste političke svrhe.

Prilog Zorana Oklopčića *O raspadu Jugoslavije s one strane ustavnog predodređenja i narodnog samoopredjeljenja* problematizuje uvrežene interpretacije prema kojima je raspad Jugoslavije bio gotovo nužna posledica ustavne strukture uspostavljene Ustavom iz 1974. godine. Autor odbacuje i srpski teleološki fatalizam i hrvatske i slovenačke koncepcije državnosti koje u pomenutom ustavu pronalaze svoje formativno uporište. Polazeći od različitih postjugoslovenskih recepcija tog ustava, ukazuje na kontrast između gotovo potpunog izostanka interesovanja u Sloveniji, umerene pažnje u Hrvatskoj i izrazito intenzivne javne i akademske debate u Srbiji, što reflektuje dublje interpretativne podele. Rad se zatim usredsređuje na ključna pitanja ustavne prirode jugoslovenske države: kome je pripadalo pravo na samoopredeljenje – narodima ili republikama; da li je to pravo već bilo konzumirano stvaranjem Jugoslavi-

je; te da li je država imala federativni ili konfederativni karakter. Analizirajući ustavne odredbe, autor zaključuje da Ustav iz 1974. nije eksplicitno priznavao pravo republikama na jednostrano otepljenje, dok su odredbe o samoopredeljenju naroda ostale normativno ambivalentne. U širem kontekstu, Oklopčić ukazuje na političke i ideološke okolnosti u kojima je federalna struktura nastala, naglašavajući da identitet federalnih jedinica nije bio jasno definisan. On detaljno razmatra slučajeve Bosne i Hercegovine i Hrvatske kao prostora „etnički neomeđenih“ jugoslovenskih republika, gde primena načela samoopredeljenja proizvodi ozbiljne teškoće. Suprotstavljajući se tezi o ustavnom determinizmu, autor zaključuje da je raspad Jugoslavije bio rezultat složenog spleta političkih odluka, interpretativnih sukoba i međunarodnih činilaca.

Prilog koji potpisuje Aleksandar Molnar, *Nasleđe samoupravnog socijalizma – Tradicionalizam aktuelne vlasti u Republici Srbiji i Ustav SFRJ iz 1974.*, koristi se osnovnim ideološkim postulatima ovog ustavnog teksta da bi objasnio poreklo i mehanizme vlasti u savremenoj Srbiji. Polazeći od Veberovog razlikovanja tri vrste političke vlasti – pravne, harizmatске i tradicionalne – autor razmatra mogućnost da se današnja vlast u Srbiji podvede pod treću kategoriju utoliko što baštini tradicije koja je uspostavljena u FNRJ/SFRJ. U tom smislu, Molnar posebno preispituje “socijalističku samoupravnu demokratiju kao poseban oblik diktature proletarijata” i jedno od osnovnih ustavnih načela, kao i kvazimonarhistički oblik vladavine u vezi sa članom 333. Ustava iz 1974, i to kao odredbi iz kojih su proizašla tri institucionalna utemeljenja trenutne, a verovatno i svake druge vlasti u socijalističkoj i postsocijalističkoj Srbiji: diktatura proletarijata, socijalistička samoupravna demokratija i (kvazimonarhistički) Predsednik Republike. Na kraju, u zaključku izvedenom iz perspektive „kao-da filozofije“, autor poentira da u Srbiji „javni sektor“ kao da još uvek nasuprot sebe ima (sitnu) „demokratsku buržoaziju“ koju ima pravo da eksploatiše, državne institucije kao da još uvek pored sebe imaju samoupravne institucije koje će u perspektivi preuzeti sva njihova nerepresivna ovlašćenja, a kvazimonarhistički Predsednik Republike *kao da* još uvek iza sebe ima kult ličnosti sa ciljem da ističe njegovu harizmu.

Drugo poglavlje Zbornika, *Jugoslavija očima republika*, nudi pregled nekih unutrašnjih republičkih gledišta o Ustavu iz 1974. koje su se i ranije dale naslutiti, pa i uzgred pomenuti, da bi tek sad postale obrađene i zaokružene teme. Ovaj svojevrsni republički omnibus započinjemo prilogom Husnije Kamberovića, *Između republičke posebnosti i državne cjelovitosti: Bosna i Hercegovina i diskusije o ustavnim promjenama krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina*. Rad otvara bosanskohercegovačku perspektivu političkih rasprava o ustavnim promenama u Jugoslaviji krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina.

Autor pokazuje da se politička elita Bosne i Hercegovine u tom periodu konstituisala kao „suverenistička“, afirmišući republičku državnost i politički identitet, ali istovremeno naglašavajući potrebu očuvanja jugoslovenske celovitosti. Jačanje republičkih identiteta nije se tumačilo kao pretnja federaciji, već kao način njene stabilizacije kroz princip ravnopravnosti naroda i republika.

Kamberović ukazuje da su stavovi bosanskohercegovačkog rukovodstva različito interpretirani u Beogradu i Zagrebu: dok su ih jedni smatrali bliskim federalističkim koncepcijama, drugi su ih videli kao bliže centralističkim pozicijama. Takve percepcije svedoče o specifičnom položaju BiH i nastojanju njenog rukovodstva da očuva autonomnu političku poziciju između suprotstavljenih koncepcija razvoja države. Posebna pažnja posvećena je istaknutim akterima poput Džemala Bijedića, Branka Mikulića, Avde Hume i Rate Dugonjića. Specifičnost bosanskohercegovačkog suverenizma proisticala je iz višenacionalne strukture društva. Autor ukazuje na značaj priznavanja nacionalnog identiteta Muslimana i uključivanja Hrvata zapadne Hercegovine u politički život, čime se jačala republička državnost bez hegemonijskih pretenzija. Konačno, rad analizira koncept „samoupravnog federalizma“, kojim su bosanskohercegovački lideri nastojali da usklade proširena prava republika sa očuvanjem funkcija federacije. Oslanjajući se na arhivsku građu, autor pruža nijansiranu rekonstrukciju političkih rasprava koje su prethodile donošenju Ustava iz 1974. godine.

Prilog Alekse Kitića *Ustav iz 1974. u Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti* analizira odnos autora Memoranduma SANU prema ustavnom poretku uspostavljenom 1974. godine. Polazeći od činjenice da je Memorandum već opsežno istraživao, autor ukazuje da je njegov odnos prema konkretnim ustavnim rešenjima ostao nedovoljno razmotren. Cilj rada je da kroz analizu teksta Memoranduma i javnih istupanja njegovih autora identifikuje ključne elemente kritike ustavnog sistema i ispita njihovu utemeljenost. U ekonomskom segmentu, memorandumska kritika fokusira se na funkcionisanje saveznog Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih područja, uz tvrdnju da je sistem međurepubličkih transfera doveo Srbiju u nepovoljan položaj. Kitić, međutim, ukazuje na redukcionizam takvog pristupa i potrebu sagledavanja šireg konteksta ekonomske politike.

Poseban deo rada posvećen je interpretaciji predložene konfederalizacije Jugoslavije. Autor pokazuje da su pojedina institucionalna rešenja – poput paritetnog sastava saveznog Predsedništva, konsenzualnog odlučivanja i širokih nadležnosti republika – tumačena kao dokaz takve transformacije. Istovremeno, ukazuje na unutrašnje kontradikcije memorandumske argumentacije, naročito u selektivnoj kritici republičkog etatizma i neujednačenom odnosu

prema socijalističkim ekonomskim principima. Završno, rad razmatra ustavno-pravni položaj Srbije i status srpskog naroda, uz analizu diskursa obeležnog hiperbolama i faktografskim nedoslednostima. Time doprinosi dubljem razumevanju idejnih i političkih pretpostavki koje su oblikovale jednu od najuticajnijih polemika u poznoj fazi Jugoslavije.

Slovenački kontekst ustavnih promena analizira Božo Repe u radu *Slovenici, federalizam i Ustav iz 1974. godine*, prateći razvoj slovenačkog odnosa prema jugoslovenskom federalizmu od Drugog svetskog rata do raspada Jugoslavije. Autor pokazuje da je slovenačko shvatanje federalizma oblikovano već tokom rata, kada je rukovodstvo oslobodilačkog pokreta, predvođeno Edvardom Kardeljem, povezalo ideju nacionalne državnosti sa federativnom Jugoslavijom. Pravo na samoopredeljenje, uključujući i otcepljenje, shvaćeno je kao temelj dobrovoljnog udruživanja naroda.

U posleratnom periodu, uprkos formalnom federalizmu, dominirala je centralizacija. Slovenački komunisti su je isprva prihvatili kao privremenu, ali su tokom pedesetih i šezdesetih sve više ukazivali na njena ograničenja. Rasprave o odnosu federacije i republika intenzivirale su se početkom šezdesetih, otvarajući pitanje karaktera jugoslovenske države. Tokom šezdesetih godina, političke krize i reforme omogućile su redefinisane ustavnog sistema. Kardelj je razvio koncept federacije zasnovane na širokoj autonomiji republika, konsenzualnom odlučivanju i ravnopravnosti. Ova koncepcija institucionalizovana je amandmanima i potvrđena Ustavom iz 1974, kojim su znatno proširene nadležnosti republika i afirmisana njihova suverenost unutar federacije. Repe naglašava da slovenačko rukovodstvo ovaj ustav nije videlo kao korak ka raspadu države, već kao završnu fazu rešavanja nacionalnog pitanja. Međutim, neefikasan sistem, naročito nakon smrti Josipa Broza Tita, otežavao je funkcionisanje federacije. Tokom osamdesetih, slovenačka politika prelazi ka ideji konfederalnog preuređenja, što je dovelo do osamostaljenja.

Prilog Aleksandra R. Miletića *Ustavne promene u SFRJ i srbijanski recentralisti, 1967–1990* analizira politiku partijskog i državnog rukovodstva Srbije kao odgovor na ustavne reforme i Ustav iz 1974. godine, s fokusom na političku struju tzv. recentralista. Reč je o političarima koji su, u više generacija, zagovarali ublažavanje ili poništavanje efekata decentralizacije jugoslovenskog sistema. U središtu rada nalazi se unutrašnja dinamika ove struje i njena evolucija – od Petra Stambolića i Draže Markovića, preko Ivana Stambolića, do Dragiše Buce Pavlovića i ranog Slobodana Miloševića. Recentralizam se konceptualizuje kao politički i ideološki odgovor na decentralizaciju federacije, naročito na konsenzualno odlučivanje, upotrebu prava manjinskog veta i jačanja republika i pokrajina. Autor ukazuje na kontradikcije sistema zasnovanog na kon-

senzusu, koji je istovremeno bio njegov stabilizujući i destabilizujući element. Zahtevi za većinskim odlučivanjem i jačanjem saveznih institucija tumače se kao legitimni, ali potencijalno rizični po institucionalnu ravnotežu. Rad prati generacijske razlike unutar recentralista. Starija „boračka“ generacija delovala je u okvirima očuvanja sistema, dok je Ivan Stambolić razvio kompleksniji pristup, povezujući ustavnu, ekonomsku i ideološku kritiku, uz oslanjanje na principe samoupravljanja i ideju jedinstvenog tržišta. Pavlović dodatno teorijski razrađuje ove stavove, upozoravajući na opasnosti nacionalističke mobilizacije. Milošević u ranoj fazi preuzima ključne elemente recentralističkog programa, ali nakon 1987. dolazi do zaokreta ka politici jednostranih odluka u pravcu ustavne reorganizacije Srbije i slabljenja federacije. Autor zaključuje da taj diskontinuitet označava napuštanje osnovnih premisa recentralizma i doprinosi destabilizaciji jugoslovenskog sistema.

Treće poglavlje, *Tehnologija vlasti*, sjedinjuje priloge posvećene vertikalnoj i horizontalnoj organizaciji vlasti, ne samo iz *post festum* kinetičke energije njenih autodestruktivnih mehanizama, već i neiskorišćene potencijalne energije već gotovo sasvim zaboravljenih samoupravnih institucija i kapaciteta decentralizacije. Tako, Bogoljub Milosavljević u radu *Osnovne odlike sistema organizacije vlasti po Ustavu SFRJ od 1974. godine i kriza federalnih odnosa*, ukršta analizu ustavnog teksta sa njenim nominalnim ideološkim uporištem i političkim prilikama u kojima je ovaj ustavni tekst nastao, i kasnije nastavio da se primenjuje. Osnovna autorova pretpostavka jeste da je Ustav iz 1974. bio samo dovršetak šire reforme odnosa u Federaciji, sprovedene usvajanjem amandmana između 1967. i 1974. sa pogrešnim uverenjem da će jugoslovensko jedinstvo biti očuvano tako što će se članicama Federacije priznati veća prava kako bi se amortizovali njihovi rastući apetiti za punom državnošću. U tom smislu, ustav je bio samo deo mehanizma dubljeg i dužeg političkog procesa jugoslovenskog razdruživanja što, prema Milosavljeviću, dokazuje i kratak vek njegove primene, odnosno neuspeh da državu koja se na njemu temeljila i sačuva. Osnovni razlog tog neuspeha, Milosavljević, međutim ne prepoznaje u neuspešnoj organizaciji vlasti, već fundamentalnije, u manjku njenog demokratskog legitimiteta: U osnovi ustavne reforme bila je pretpostavka prema kojoj će zajedničkim poslovima poverenim ustavnim dogovorom Federaciji upravljati republike i pokrajine, a ni jedan od ta dva doma nije bio predstavništvo građana. Zbog toga, autor u zaključku poentira da Ustav SFRJ iz 1974. odlično ilustruje opšteprihvaćeni stav ustavnopravne teorije prema kome ni jedan ustav ne može ostvariti svoju funkciju ako nije legitimni izraz volje većine građana.

U radu Ane Vladisavljević *Predsedništvo SFRJ kao dokaz kvaziskupštinskog sistema organizacije vlasti* kritički se preispituje načelno opredeljenje

Ustava iz 1974. za skupštinski sistem horizontalne organizacije vlasti i to, pre svega, s obzirom na ovlašćenja Predsedništva SFRJ koja takav sistem prećutno, a suštinski, dovode u pitanje. Primenjujući kriterijume načina organizacije vlasti, a polazeći od glavne preobražajne karakteristike normirane članom 319. poslednjeg jugoslovenskog ustava, autorka ukazuju na mogućnost postojanja jednog „kvaziskupštinskog“ sistema kojeg odlikuje poricanje principa jedinstva vlasti, kao i odsustvo odgovornosti Predsedništva kao kolektivnog šefa države pred Skupštinom kao najvišim organom vlasti. Ipak, svoju glavnu argumentaciju, autorka pronalazi u mehanizmu usaglašavanja predviđenom članom 319. Ustava, koji je omogućavao Predsedništvu SFRJ da utiče na raspuštanje skupštinskog veća i istovremeno na sopstveni prestanak mandata, a da samo ne podleže odgovornosti pred Skupštinom kao najvišim organom vlasti. U konačnici, autorka pravi vezu sa postojećom krizom parlamentarizma u Republici Srbiji koju ne dovedu u vezu sa nasleđenim elementima iz „kvaziskupštinskog“ Sistema SFRJ. Ovaj zaključak, autorka brani time da je sistem organizacije vlasti prema Ustavu iz 1974. drugačiji u odnosu na sistem koji postoji prema važećem Ustavu Republike Srbije iz 2006, te da ako su posledice funkcionisanja sistema i slične, to nije zbog nasleđenih elemenata iz prethodnog sistema organizacije vlasti, već zbog nasleđene sklonosti autoritarnom vršenju vlasti.

Rad pod naslovom *Koncept samoupravnog suda prema odredbama Ustava iz 1974. godine*, koautorski je poduhvat dvoje civililista, Nebojše Šarkića i Jovane Popović, koji nudi kritički pregled institucija samoupravnog sudstva etabliranih Ustavom iz 1974. u skladu sa opštom politikom područstvavanja svih odnosa u socijalističkoj Jugoslaviji, tj. deetatacijom koja se pored uvođenja ovih nedržavnih sudova odvijala i kroz uspostavljanje sistema opštenarodne odbrana i društvene zaštite, odnosno jačanja mesnih zajednica kao važnog elementa lokalne samouprave. Bez zalaženja u širu analizu ideološkog koncepta samoupravljanja i koncepta društvene svojine, autori povlače zanimljive paralela sa savremenim institucijama medijacije, posredovanja i mirenja sa samoupravnim arbitražama koje su postojale u vidu mirovnih veća ili drugih izbranih sudova. U tom smislu, posebno je zanimljiva paralela koju Šarkić i Popovićeva povlače između društvenog pravobranioca samoupravljanja kao specifične prethodnice institucije ombudsmana prilagođenog potrebama zaštite samoupravnih prava koji, slično savremenom zaštitniku građana, nije imao mehanizam državne prinude, već je prevashodno delovao s aspekta svog društvenog uticaja i moralnih normi, oslanjajući se na svoj autoritet i integritet kako bi inicirao promene i uticao na ponašanje institucija i pojedinaca u skladu sa socijalističkim osećajem pravde i etičkim principima. Ipak, najznačajnije zanemareno nasleđe Ustava iz 1974, autori prepoznaju u gašenju sudo-

va udruženog rada i propuštanju prilike da se oni, uz određena prilagođavanja novom poretku, organizuju kao specijalizovani sudovi za radne sporove radi zaštite zaposlenih, njihovih sindikalnih i drugih prava koja proističu iz radnog odnosa ili drugih oblika rada.

Prilog *Jugoslovenski samoupravni regioni u svetlu današnjih evropskih standarda*, koji potpisuje Jelena Jerinić, zanimljiva je *ex-post* analiza ostvarenih učinaka, ali i propuštenih prilika demokratizacije kroz decentralizaciju, odnosno regionalizaciju koju je Ustav iz 1974. predviđao u formi tzv. međuopštinskih regionalnih zajednica. U uporednoj analizi jugoslovenskog socijalističkog iskustva, a s posebnim fokusom na Srbiju i Hrvatsku, ovaj prilog istražuje motivaciju za uvođenje međuopštinskih regionalnih zajednica kao i razloge njihovog različitog položaja u socijalističkim republikama, sugerišući na različite pozicije koje je ideja regionalizma uopšte uživala u različitim delovima SFRJ. Pritom, kao svoju referentnu tačku, Jerinić koristi savremene evropske standarde obuhvaćene Referentnim okvirom za regionalnu demokratiju Saveta Evrope iz 2009. godine i četiri osnovna kriterijuma koja, prema ovom dokumentu, mogu predstavljati elemente za definiciju regiona. U svom zaključku, autorka ističe da su zajednice opština u SR Hrvatskoj, sa statusom obaveznih društveno-političke zajednice sa izvornim nadležnostima, te ustavnim garancijama u pogledu finansiranja tih nadležnosti i izbornim organima koji ih obavljaju, bile najbliže zadovoljenju ovih kriterijuma, dok su u Srbiji, sa snažnom tradicijom centralizma, s obzirom na ograničen obim isključivo poverenih poslova i njihov fakultativan status, ove zajednice ostale bez snažnijeg utemeljenja u republičkom ustavu i zakonima.

Četvrto poglavlje (*Kon*) *federiranje federacije* sadrži analize zakonodavnog okvira bitnih poluga javne vlasti – monetarnog sistema i krivičnog zakonodavstva – kao konkretnu i egzaktnu empirijsku podlogu gledištima u sad već pola veka dujoj raspravi o pravnoj prirodi jugoslovenske savezne države iz 1974. godine. Rad Svetomira Škarića, *Pedeset godina Ustava iz 1974. Retrogradan ustav*, kritički preispituje Ustav SFRJ iz 1974, označavajući ga kao normativno kontradiktoran i istorijski kontraproduktivan dokument koji je doprineo dezintegraciji jugoslovenske federacije. Autor polazi od teze da je ovim ustavom Jugoslavija faktički transformisana iz federacije u konfederalnu zajednicu republika i pokrajina, čime su stvoreni institucionalni preduslovi za njen raspad. Ustav se tumači kao anahron u odnosu na savremene integracione procese, budući da je podsticao partikularizam i afirmaciju nacionalnih državnosti. Posebno se naglašava napetost između deklarativnih i normativnih elemenata ustava. Iako su načelno afirmisani socijalističko samoupravljanje i vlast radničke klase, konkretna rešenja vodila su ka jačanju državnosti re-

publika i pokrajina. Time je klasni princip potisnut u korist etničkog, dok je realna politička moć koncentrisana na republičkom i pokrajinskom nivou, uz slabljenje savezne države. U analizi se ističe i značaj ustavnih amandmana iz 1967–1971, koji su podstakli proces konfederalizacije kroz jačanje principa saglasnosti i proširenje autonomije pokrajina, što je otežalo efikasno funkcionisanje federacije. Ustav se dodatno kritikuje zbog obimnosti, nedosledne pravne tehnike i zatvorenog načina donošenja. Autor razmatra i ulogu ključnih političkih aktera, ukazujući na idejne sukobe i ambivalentan odnos prema ustavnom modelu. Kao neposredni učesnik ustavnih procesa, pruža uvid u njihovu unutrašnju dinamiku. Zaključno, rad interpretira Ustav iz 1974. kao važan faktor slabljenja jugoslovenskog identiteta i jačanja nacionalnih državnosti.

U radu *Ustavna (kon)federalizacija monetarnog sistema socijalističke Jugoslavije*, Boris Begović analizira posledice ustavnih promena iz 1971. i 1974. godine na monetarni sistem, sa posebnim naglaskom na položaj Narodne banke Jugoslavije (NBJ). Kao referentni okvir koristi idealno-tipski model centralne banke u liberalnoj ekonomiji, zasnovan na jedinstvu monetarnog prostora, institucionalnoj nezavisnosti, efikasnosti odlučivanja i stručnosti usmerenoj ka stabilnosti. U poređenju sa tim kriterijumima, model socijalističke NBJ ocenjuje kao inferioran, pri čemu je Ustav iz 1963. bio bliži standardima dobrog centralnog bankarstva nego rešenja iz 1974. Autor ističe da NBJ nije imala stvarnu nezavisnost, već je delovala pod kontrolom zakonodavne vlasti, sprovodeći političke odluke. Zbog svoje uloge u kreditiranju privrednog razvoja, imala je karakter razvojne, a ne klasične centralne banke. Dok je Ustav iz 1963. garantovao jedinstvo monetarnog prostora i relativnu efikasnost odlučivanja, Ustav iz 1974. ukinuo je te pretpostavke. Prema novim rešenjima, monetarne funkcije podeljene su između NBJ i republičkih i pokrajinskih banaka, dok je odlučivanje preneto na Savet guvernera, kolektivno telo zasnovano na principu saglasnosti. Time je napušten model jedinstvene emisije institucije i uspostavljen fragmentisan sistem, što je oslabilo koherentnost monetarne politike i otežalo njeno sprovođenje. U takvom okviru, monetarna politika bila je podložna političkim kompromisima i pritiscima, naročito tokom osamdesetih godina. Posledice su bili trajni inflatorni pritisci i makroekonomska nestabilnost. Begović zaključuje da je konfederalizacija monetarnog sistema predstavljala ključni faktor ekonomske neravnoteže u kasnoj socijalističkoj Jugoslaviji.

S druge strane, prilog Nikole Olbine, *(Kon)federalizacija krivičnog zakonodavstva i ustav iz 1974. godine* već samim izborom svog naslova upućuje na tek delimičnu potvrđenost polazne hipoteze koju je autor sebi stavio u zadatak da ispita: proširena nadležnost republika i pokrajina u materiji propisivanja krivičnih dela, ne vodi automatskom zaključku o konfederalizaci-

ji nadležnosti u ovoj oblasti budući da je uvedeni pravni partikularizam ostao ograničenog obima. Ako su izvesna pitanja opšteg dela krivičnog prava, kao što su odredbe o maloletnim učiniocima krivičnih dela ili razlozi za odlaganje izvršenja smrtne kazne, zaista prešla u nadležnost republičkog odnosno pokrajinskog zakonodavstva, najveći deo opšteg dela krivičnog prava ostao je regulisan saveznim zakonom čime je sačuvano jedinstvo krivičnopravne zaštite na nivou čitave države. S druge strane, uporedna analiza krivičnih zakona Srbije i Hrvatske pokazala je da su ovi zakoni propisivali pojedina krivična dela koja u drugoj republici nisu bila propisana, te da zakonski rasponi kazni za pojedina krivična dela nisu uvek bili isti. Pa ipak, iako su republike i pokrajine svoje pravo da određuju samostalno krivična dela koristile, najveći broj krivičnih dela ostao je uređen na isti ili sličan način, zbog čega ova odstupanja predstavljaju izuzetke pre no što sugerišu pravilo. U zaključku, a s uporištem na izvedenu uporednopravnu analizu i značajan primer SAD autor izvodi zaključak da nije neobično da država sa krutim federalizmom može poznavati partikularizme u oblasti krivičnog materijalnog prava, a da u teorijskim raspravama ipak ostane model države federalnog tipa, te da se iz istog razloga ni u slučaju SFRJ ne može se nedvosmileno tvrditi da je, barem u materiji krivičnog prava, došlo do konfederalizacije nadležnosti.

Konačno, nije slučajno što se *Istine i zablude*, kao peto i poslednje poglavlje, bavi prvim i osnovnim pitanjem savremene liberalno-demokratske ustavnosti: ustavnom zaštitom kolektivnih i individualnih prava i sloboda u socijalističkom poretku iz 1974, nudeći temeljan pregled relevantnih ustavnih odredbi, ali i osvrt na njihovo oživotvorenje u sudskoj i upravnoj praksi. Tako Tamaš Korhec, u svom prilogu *Kritička analiza ustavnog okvira zaštite narodnosti u ustavima SFRJ, SRS, SAPV i SAPK iz 1974. godine* prikazuje ustavni okvir zaštite prava nacionalnih manjina koji je postojao u ustavima SFRJ, Srbije, te u ustavnim aktima autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova iz 1974. Autorova polazna pretpostavka o naprednom i ambicioznom sistemu zaštite manjinskih prava koji je počivao na pluralizmu identiteta i jezika u Jugoslaviji, te na načelu pune nacionalne ravnopravnosti naroda i narodnosti, a pre svega na teritorijama dvaju autonomnih pokrajina se relativizuje podsećanjem na otpore u delu srpskog naroda koji je u suštini bio protiv načela nacionalne ravnopravnosti. Iz istog razloga, prema Korhecu, u Savezu komunista Jugoslavije nikad nije izgrađen širok konsenzus oko načina rešavanja položaja narodnosti što je krajem osamdesetih godina dovelo do nasilnog rušenja sistema zaštite narodnosti predviđenih ustavima iz 1974. godine. Ustavni sistem zaštite prava narodnosti iz 1974. godine predstavljao je pokušaj da se nacionalno pitanje u jugoslovenskoj federalnoj državi reši na temelju principa ravnopravnosti

naroda i narodnosti kao kolektiviteta, te da narodnosti postanu konstitutivni elementi socijalističke Jugoslavije. S tim u vezi, visoki standardi zaštite prava narodnosti su najšire primenjeni i afirmisani u dve autonomne pokrajine. U zaključku, autor dovodi u vezi nepostojanje širokog društvenog konsenzusa o tome da je zaštita manjina u opštem interesu i da doprinosi očuvanju države čiji su kraj najavila nasilna ukidanja upravo pokrajinskih autonomija 1988. i 1989. godine, bez saglasnosti većine njenih stanovnika što je kasnije značajno otežalo, ako ne i sasvim onemogućilo mirno rešavanje međuetničkih sukoba, a pre svega onog na Kosovu, političkim dijalogom u okviru Republike Srbije.

Rad Marijane Pajvančić *Ljudska prava u Ustavu iz 1974. godine – sadržaj, garancije i ograničenja* analizira ustavne garancije ljudskih prava u Ustavu SFRJ iz 1974, sa naročitim osvrtom na njihove specifičnosti, normativni domet i ograničenja u okviru socijalističkog samoupravnog sistema. Autorka ističe da se ljudska prava ne mogu razumeti samo kroz normativni deo Ustava, već i kroz Osnovna načela, koja imaju ustavni rang i služe kao interpretativni okvir, ali istovremeno mogu restriktivno ili ekstenzivno uticati na sadržaj i nosioce prava. Posebna pažnja posvećena je društveno-ideološkom kontekstu ustavne konstitucionalizacije prava, pri čemu se naglašava uticaj principa socijalističke demokratije, društvene svojine i vodeće uloge radničke klase. Ljudska prava su u tom okviru tesno povezana sa dužnostima i društvenom odgovornošću, dok je njihovo ograničavanje široko postavljeno, uz pozivanje na interese socijalističkog društva i značajnu ulogu zakonodavca. Analiza ukazuje i na terminološku i suštinsku neujednačenost u određivanju titulara prava (radnici, radni ljudi, građani), što proizvodi nejednak pravni položaj i različit obim garantovanih prava. U oblasti političkih prava ističu se odsustvo političkog pluralizma, jednopartijski sistem i ograničeno, posredno biračko pravo, što znatno redukuje političke slobode.

Nasuprot tome, Ustav detaljno razrađuje socijalno-ekonomska prava, često im dajući ustavni rang, iako njihova realizacija zavisi od zakonske razrade. Uočavaju se i elementi nejednakosti u pristupu tim pravima. Posebnu vrednost imaju tzv. prava nove generacije, uključujući slobodu odlučivanja o rađanju i ekološka prava, koja anticipiraju savremene ustavne trendove. Prilog doprinosi razumevanju socijalističkog modela konstitucionalizacije ljudskih prava i njegovih dugoročnih implikacija.

Zbornik radova koji predajemo čitaocima konceptualno i tematski usmeren je ka prevazilaženju redukcionističkih i teleoloških interpretacija koje su dugo dominirale naučnim i javnim diskursom u proučavanju i percipiranju Ustava iz 1974. Uz to, u metodološkom i tematskom smislu zbornik predstav-

lja značajan iskorak u domenu društvenih nauka i humanistike. Umesto svedenog normativno-dogmatskog pristupa ili jednostavnog atribuiranja odgovornosti za raspad države, prilozi okupljeni u ovom zborniku uvode višeslojnu analitičku perspektivu koja kombinuje istorijsko, pravno, političko i diskurzivno čitanje ustavnog teksta i njegove primene. Metodološki, zbornik se u celini oslanja na interdisciplinarnost i pluralizam pristupa: od analize političkog legitimiteta i ideoloških napetosti između socijalizma, države i nacije, preko dekonstrukcije ustavnog jezika kao instrumenta političke moći, do komparativnih i empirijski utemeljenih studija konkretnih institucionalnih podsistema, poput monetarne politike ili krivičnog zakonodavstva. Time se ustav ne posmatra kao statičan pravni dokument, već kao dinamičan okvir političkih praksi, interpretacija i konflikata.

Tematski, zbornik otvara nova istraživačka polja. Posebno se ističu analize republičkih perspektiva koje razotkrivaju unutrašnju heterogenost jugoslovenskog prostora, kao i radovi koji problematizuju nasleđe samoupravnog socijalizma u savremenim političkim strukturama. Dodatno, istraživanja institucionalnih inovacija – poput samoupravnog sudstva ili međuopštinskih regionalnih zajednica – ukazuju na zanemarena iskustva i potencijale koji nadilaze uobičajene narative o nefunkcionalnosti sistema. Konačno, pažnja posvećena ljudskim i manjinskim pravima, uključujući i pionirske ustavne odredbe, omogućava nijansiranije vrednovanje normativnih dometa ovog ustava u širem komparativnom kontekstu. U celini, zbornik reafirmiše potrebu da se ustav iz 1974. proučava izvan jednodimenzionalnih objašnjenja, kao složen istorijski fenomen čije razumevanje zahteva istovremeno uvažavanje njegovih ideoloških, institucionalnih i društvenih slojeva.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

1. Accetto M., 2007, On Law and Politics in the Federal Balance: Lessons from Yugoslavia, *Review of Central and East European Law* (online edition).
2. Araujo, R., Koessler, L., The Rise of the Constitutional Protection of Future Generations, LPP Working Paper No. 7-2021.
3. Basta, K., 2010, Non-ethnic Origins of Ethnofederal Institutions: The Case of Yugoslavia, *Nationalism and Ethnic Politics*, 16(1), 92–110.
4. Bešlin M., „Vojvodina in Yugoslavia: The struggle for the autonomy”, in: Hoepken, W., Bieber, F., Perović, L., Roksandić, D., Velikonja M., (ur.),

- 2017, *Yugoslavia from a Historical Perspective*, Beograd, Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrade, str. 295-345;
5. Bešlin, M., Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963-1974) u Manojlović Pintar, O. (ur.), 2011, *Tito-Viđenja i tumačenja*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, str. 58-85.
 6. Bjelica, S., Vojvodina i Ustav iz 1974: od autonomije unutar Republike Srbije do konstituensa jugoslovenske federacije, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 153(4/2015), str. 725-738;
 7. Carević, M., Evolucija shvatanja i razvoja autonomije u Jugoslaviji, u Jovičić M. (ur.), 1987, *Federacija i federalizam*, Gradina, Niš, str. 349-359;
 8. Dimitrijević, V., 1994, The 1974 Constitution as a Factor in the Colapse of Yugoslavia or as a Sign of Decaying Totalitarianism, EUI Working Paper RSC No. 94/9, Florence: European University Institute.
 9. Dimitrijević, V., (ur.), 2001, *Ljudska prava u Jugoslaviji 2000*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava
 10. Димић Л., 2001, *Историја српске државности књ. 3: Србија у Југославији*, Нови Сад, САНУ огранак НС, „Беседа“, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа.
 11. Eriksson, M. K., 1999, *Reproductive Freedom, In the Context of International Human Rights and Humanitarian Law*, Leiden, Brill (e-book 2021).
 12. Gellers, J. C., 2015, Explaining the emergence of constitutional environmental rights: global quantitative analysis. *Journal of Human Rights and the Environment*, 6(1), 75-97.
 13. Grimm, D., Types of Constitutions, u: Michel Rosenfeld and András Sajó, (ur.), 2012, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford, Oxford University Press,
 14. Hayden R. M., *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*, Ann Arbor: University of Michigan Press;
 15. Hernandez, B. E., “To Bear or Not to Bear: Reproductive Freedom as an International Human Right”, *Brooklyn Journal of International Law*, 17 (1991), br. 2, 1991, str 309-358.
 16. Jovičić M., “Elementi konfederalizma u jugoslovenskom federalnom uređenju”, u Jovičić M. (ur.), 1987, *Federacija i federalizam*, Gradina, Niš, 157-167;
 17. Kamberović H., Bešlin M., Miletić A. R., Prekić A., 2021, “Odnosi jugoslovenskih republika i pokrajina”, u: Latinka Perović (ur.) *Jugoslavija: Poglavlje 1980–1991*, Beograd: Helsinški odbor za Srbiju, str. 311–373

18. Kardelj, E., 1980, *Socijalizam i demokracija*, Zagreb, Globus, str. 385.
19. Lampe J. R., 1996, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge/New York: Cambridge University Press;
20. Lijphart, A., 1977, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, New Haven, CT: Yale University Press; Lijphart A., 1984, *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven, CT & London: Yale University Press.
21. Marković G., Ustav SFRJ od 1974 – (kon)federalizacija saveznih institucija?, u Čeranić D. i drugi (urednici), *Pravo između zaštite i zloupotrebe I tom*, Istočno Sarajevo: Pravni fakultet, 2025.
22. Miletić A. R., “Arbitrarni konstitucionalizam: Ustavni sud Jugoslavije, 1989-1991,” u: Perović L. (ur.), 2021, *Jugoslavija: Poglavlje 1980-1991*. Beograd: Helsinški odbor, str. 239-255.
23. Mirić J., 1984 *Sistem i kriza: prilog kritičkoj analizi ustavnog i političkog sistema Jugoslavije*, Zagreb: Cekade.
24. Kurteš Salju, “Evolucija principa autonomije u Jugoslaviji”, u Miodrag Jovičić (urednik), 1987, *Federacija i federalizam*, Gradina, Niš, str. 360-9.
25. V. Beširević et al., Ustavno pravo (u pripremi).

Arhivski izvori

1. “Beleška o sednici Interne komisije za ustavna pitanja i izborni sistem održanoj 5. jula 1967. godine”, Arhiv Jugoslavije, Savezna skupština – 3921
2. Arhiv Jugoslavije (AJ), Savezna narodna skupština (160), 3927, Stenografske beleške sa sednice Komisije za pripremu Predloga ustava SFRJ, održane 11. XI 1973. godine.

Internet izvori

1. Family planning/contraception methods, 3 jul 2009, *World Health Organization*, (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/family-planning-contraception>, 2nd April 2026).
2. „Un an de constitutionnalisation de l’IVG : un tournant historique pour les droits des femmes“, *Gouvernement* 7. mart 2025, (<https://www.info.gouv.fr/actualite/un-an-de-constitutionnalisation-de-livg-un-tournant-historique-pour-les-droits-des-femmes>, 5. decembar 2025)